

<https://doi.org/10.62837/2025.5.124>

ABDULLAYEVA SƏMİNƏ SABİR QIZI
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
p.ü.f.d., baş müəllim
Samina.abdullayeva.80@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SAİTLƏRƏ AİD FONETİK NORMALAR

Açar sözlər: *nitq aktı, şifahi danışiq dili, sabit norma, sait səslər*

Ключевые слова: *речевоу акт, устная речь, фиксированная норма, гласные звуки*

Key words: *speech act, spoken language, fixed norm, vowel sounds*

Saitlərə aid normalar. Fonetik elementlərin bir tərkibhissəsi kimi saitlərin də söz tərkibində özünəməxsus sabit və sərbəst normaları vardır. Sabit normalar o normalardır ki, onlar zaman-zaman şifahi danışiq dilində işlənərək vahid qaydaya düşür. Sabit normaların baş verməsi də daimi xarakter alması təsadüfi deyil, kimsənin istəyi və arzusu ilə başa gəlmir. Bu normaların baş verməsi, eyni zamanda kənar, subyektiv müdaxilənin də təsirindən uzaqdır. Normaların baş verməsi informasiyaların sərbəst ötürülməsinin təmin olunmasına zəmin yaradır. Əlbəttə ki, ilkin informasiya prosesində normaların sabit qalmasının icbari yazı texnikası mövcud olmamışdır. Lakin insana məxsus nitq aktı norma yaranmasının başlıca mexanizminə çevrilmiş və dil elementlərinin sırası, ardıcılığı, informasiya ötürücülüüyü də bunun təməlinə formalaşmışdır. Daimi normalar dəyişməz, həm yazılı və həm də şifahi danışiq dilində eyni qaydada işlənir. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, dildəki daimi, dəyişməz və sabit normalar həm də məcazi olaraq “qızıl qaydalar” adlandırılır [6].

Dildə dəyişməz normalarla bağlı “qızıl qaydalar” anlayışının rus dilçiliyində də işlədilməsinə rast gəlmək olur. Belə qaydaların mövcudluğu bir dildə sabit normalara riayət etmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malik olduğu kimi, həm də xarici dillərin öyrənilməsi metodikasına da tətbiq edilir. “Qızıl qaydalar” insanlar arasında ünsiyyətin ilkin mərhələsinə aid olduğu üçün onlar bütün dillərdə mövcuddur və hər hansı dilin parlaq güzgüsü kimi bir təəssürat yaradır. “Qızıl qaydalar” hansı dildə daha çox formalaşmışsa o dilin informasiya təsiri də o qədər artıq olur. Mənbələrdə “qızıl qaydaların” həm bir dildəki informasiya imkanları və həm də xarici dillərin öyrənilməsindəki rolu barədə ətraflı bəhs edilir [23]. Dilçilikdə “qızıl qaydalar” adı ilə tanınan dəyişməz və sabit normaların yaranması və nizamlanması əlbəttə ki, səbəbsiz deyildir. Bu normalar heç kəsin müdaxiləsi olmadan nitq aktının özü tərəfindən baş verir və heç kəs tərəfindən də pozulmur. Dəyişməz normaların baş verməsi, ilk növbədə hər bir dil üçün universal səciyyə daşıyan asanlaşma prinsipi ilə

bağlıdır. Bu odur ki, dil informasiya mübadiləsinin formalaşması üçün daim asanlaşmaya meyilli olur. Yəni informasiyaların baş verməsi, anlaşılıqlı olması üçün nitq elementlərinin asan deyilişinə tələbat yaranır ki, bu da nitq aktının vasitəsi ilə yerinə yetirilir. Asan deyiliş isə müəyyən bir mexanizm çərçivəsində ifadə edilən dil elementlərinin intensivləşməsi sayəsində sabit qaydaya düşür ki, dil istifadəçiləri də onu vahid şəkildə mənimsəyir. Beləliklə, asanlaşma və intensivləşmə ardıcıl şəkildə bir-birini tamamlayır. Beləliklə şifahi danışiq dilində bütün dil sistemi elementlərinin sabit norması yaranır ki, bu normalar yazı dövründə yazılı dilin “qızıl qaydaları”na çevrilir, eyni zamanda, şifahi ədəbi dilin struktur sistemində ümumişlək xarakter qazanır. Dil sistemində sait səslər kəmiyyətcə samit səslərdən az olmasına baxmayaraq söz tərkibinin formalaşmasında, eyni zamanda, samitlərin ardıcılığının tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Sait səslər dildə mütəhərrik olmaqla norma sabitliyi baxımından bərabərhüquqlu deyildir. Bəzilərinə norma sabitliyi çox, bəzilərinə isə nisbətən az müşahidə edilir. Sait səslərin söz tərkibində sərbəstlik üzrə işlənərək vahid norma çərçivəsindən kənara çıxmasına daha çox dialekt və şivələrə aid danışiq variantında, o cümlədən, regional tələffüz formalarında rast gəlmək olur. Sait səslər təkhecalı sözlərin başlanğıcında, daxilində və sonunda işlənərək müvafiq norma çərçivəsində ifadə olunur. Həmçinin, norma mənzərəsi iki və çoxhecalı söz tərkibindəki işlənmə xüsusiyyətləri ilə meydana çıxır. Burada sabit normalar ümumdil səciyyəsi qazandığı halda sərbəst normalar əsasən dialekt, şivə və ya regional işlənmə mühiti ilə məhdudlaşır. Saitlərə dair bu normaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Dilarxası saitlərin norması.

A saitinin norması. A saiti sait səslər içərisində özünün tələffüz imkanlarına görə ən intensiv səsdür. A saitinin tələffüzü dilin arxa hissəsində baş verir, ağız boşluğu gen açılır, hava axını sərbəst xaric olur. A.Axundov yazır ki, “Azərbaycan dilində a saitini tələffüz edərkən dil geri çəkilir, alt çənə başqa saitlərdə olduğundan daha çox aşağı enir. A saitinin dilimizdə zəngin akustik xüsusiyyətləri vardır” [1, s.62-63]. Ə.Dəmirçizadə a saitinin tələffüzünü xarakterizə edərkən yazır ki, “Azərbaycan dilindəki a saitinin formalaşması prosesində dil bir qədər arxaya çəkildiyi üçün arxa hissə azacıq şişərək yumşaq damağa doğru qalxmış vəziyyətdə olur, ağız boşluğunun böyük hissəsi öndə, kiçik hissəsi arxada qalır. Ağız boşluğunda avazlı səs axını qalın, açıq bir səs halında a saiti formalaşmış olur” [10, s.50]. “Azərbaycan dilinin orfoepiya lüğəti”ndə A saitinin tələffüzü aşağıdakı qaydada izah edilir: “A saiti arxa sırada, geniş və dodaqlanmayan vəziyyətdə tələffüz olunur. Bu səsə sözün əvvəlində, ortasında və axırında təsadüf edilir” [5]. Prinsip etibarı ilə a saitinin tələffüzü barədə deyilənlərdə ciddi bir fərq yoxdur. Fakt odur ki, a saitinin tələffüzü hava səsini yerinə yaxın olduğuna və ağız boşluğunda daha çox gənmə baş verdiyinə görə onun deyilişində güclü intensivlik baş verir. Buna görə

də *a* saitinə məxsus sabit normalılıq da özünün keyfiyyət üstünlüyünü nəzərə çarpdırır.

A saiti təkhecalı sözlərin başlanğıcında intensiv işlənir. İşlənmə intensivliklə müşayiət edildiyi üçün təkhecalı sözlərin başlanğıcında *a* saitinin işlənməsi norma sabitliyi yaranmasına səbəb olur. Bunu aşağıdakı nümunələrdən görmək olur: *ağ, ax, ay, at, ad, aç, ac, aş, az, as, al, an, ar, alt, ard, arx, and*. Bu sözlərdə *a* saitinin tələffüzü əsasən regional və ya dialekt fərqi yaratmır. İ. Bayramov *a* saitinin söz əvvəlində *ə* saitinə keçidi ilə əlaqədar xeyli nümunələr vermişdir. Bu nümunələrin bir çoxu ərəb-fars mənşəli (adət-ədət, axşam-əxşam, amma-əmə), bəziləri isə ikihecalıdır (ayaq-əyaq, ayaz-əyaz, ağa-əğa). Bunların içərisində tək-tük sait-samit tərkibli birhecalı sözlər də (ağ-əğ, ac-əc) müşahidə edilir [7, s.57]. M. Şirəliyevin «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kitabında isə *a* saiti ilə başlayan sait-samit tərkibli sözlərdə *a* saitinin keçidi barədə nümunə verilməmişdir [19, s.39]. M. Məmmədlinin «Azərbaycan dialektologiyası» adlı kitabında da *a* saiti ilə başlayan təkhecalı sözlərdə *a* saitinin *ə*-yə keçidi ilə bağlı fakt qeydə alınmamışdır [17, s.53]. Bu onu deməyə əsas verir ki, *a* saiti intensiv tələffüz keyfiyyətinə malik olduğu üçün təkhecalı sözün başlanğıcında sabit normalılıq yarada bilməmişdir. «Azərbaycan dilinin dialektologiyası» adlı materialda da birhecalı söz başlanğıcında *a* saitinin keçidinə dair nümunəyə təsadüf edilmir [4]. Belə bir keçidə dair nümunələr Borçalı şivələrinin fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə dair tədqiqat işində də qeyd alınmamışdır [14, s.8]. *A* saitinin intensivliyi üzrə təkhecalı söz başlanğıcındakı tələffüzdə sabit qalmasını türk dilinə aid nümunələrdə də müşahidə etmək olur: *al, an, at, ad* və s. həmçinin türk dilində *a* saiti öz tələffüz sabitliyini təkhecalı söz tərkibində də saxlayır: *bol, dal, mal, tat, sap* və s. [11, s.32]. Təkhecalı söz başlanğıcında *a* saitinin sabitliyi türkmən dili tələffüzündə də müşahidə edilir: *aç* (açmaq) *a:ç* (ac), *al* (almaq), *a:l* (qırmızı), *at* (at), *a:t* (ad), *saç* (saç), *sa:ç* (tava) [8, s.11,17]. *A* saitinin təkhecalı söz başlanğıcında sabit norma üzrə işlənməsinə türk dillərinin cənub-qərb qrupu tərkibinə daxil olan qaqauz dilində də təsadüf edilir: *az* (azmaq), *aaz* (az), *ara* (ara, orta), *aara* (axtarmaq), *art* (artmaq), *aart* (arxa), *at* (atmaq), *aat* (ad), *aç* (açmaq), *aaç* (ac) və s. [18, s.29]. Təkhecalı söz başlanğıcında *a* saitinin sabit işlənməsini qazax dili nümunələrində də müşahidə etmək olur: *az* (az), *ay* (ay), *ak* (ağ), *al* (hiylə), *aḡ* (heyvan), *ar* (namus), *art* (geri), *as* (yemək), *at* (ad), *at* (at), *ay* (tor, balıq toru), *aş* (ac) [15]. *A* saitinin təkhecalı söz sonunda sabit normaya malik olmasını digər türk dilləri materiallarında da görmək mümkündür. Bu *a* saitinin artikulyasiya üzrə tələffüzünün nəticəsi olaraq təkhecalı söz başlanğıcında intensiv işlənmək imkanı qazana bilməsinin göstəricisidir. *A* saiti milli mənşəli sözlərin başlanğıcında hava axınının intensivliyinə uyğun olaraq güclü emfatiya ilə tələffüz edildiyi halda eyni zamanda qısa (kəskin) deyilişlə baş verir, lakin bu deyilişdə uzanma nəzərə çarpmır. Uzanma ancaq ərəb-fars mənşəli sözlərin tələffüzündə ortaya çıxır. Bu ondan irəli gəlir ki, ərəb-fars mənşəli sözlər hətta yazı

vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə daxil olmadığı məqamlarda belə öz tələffüz şəraitini şifahi danışiq dilində əks etdirə bilmişdir. Bu mənada, Azərbaycan şifahi danışiq dilində *alim, adi, arif, adil, aləm, aliyə, akif* kimi *ərəb, arəstə, atəş, atəşin, atəşgah, ahəng* kimi fars mənşəli sözlərin başlanğıc saiti uzun deyilir. *A* saiti təkhecalı sözlərin daxilində də tələffüz, artikulyasiya intensivliyinə uyğun olaraq özünün sabit normasını saxlayır. Məsələn, *bağ, bax, bal, qar, qaz, qaş, tay, dağ, daş, yay, yaz, yat, qab, qap* kimi sözlərin tələffüzündə daxili *a* saitinin digər variantı müşahidə edilmir. *A* saiti təkhecalı sözlərin sonunda işlənmir. Azərbaycan dilində bu prosesin izlərini Göytürk dilində təsadüf edilən *qa-* (qab), *sa-*(saymaq), *ti-*(tikmək), *ya-*(yay), *ba-*(bağ), *kü-*(küy, şan-şöhrət), *tü-* (tük) [21, s.90-91] kimi sözlərin sonrakı mərhələlərdə sonuncu samit elementi ilə bütövləşməsində görmək olar. *A* saiti özünün tələffüz-artikulyasiya intensivliyinə uyğun olaraq iki və çoxhecalı sözlərdə də sabit normasını saxlaya bilər. Məsələn, *ara, ata, dara, yara, qarala, orada, babalar, atalar, analar* və s. kimi sözlərdə *a* saitinin tələffüz norması sabit saxlanılır.

I saitinin norması. *I* saiti də *a* saiti kimi dilin arxasında tələffüz olunur və dilçilikdə arxasına sait kimi səciyyələndirilir. A.Qurbanov *ı* saitini qapalı dodaqlanmayan (damaq) saiti kimi xarakterizə edir və sözün yalnız ortasında və sonunda işləndiyini göstərir [16, s.81]. *I* saiti ümumiyyətlə dilçilikdə arxasına damaq səsi kimi xarakterizə edilir. Azərbaycan dilində olduğu kimi rus dilində də bu saitin söz başında işlənmədiyini qeyd edilir [9]. *I* saitinin tələffüzü və söz tərkibində işlənmə xüsusiyyətlərinin müxtəlif sistemli dillərdə də oxşar əlamətlərə malik olması barədə araşdırmalar da vardır. Burada *ı* saitinin tələffüzü və norması barədə müfəssəl məlumatlar verilsə də onun söz başında işlənməsinin səbəbləri barədə konkret, aydın və arqumentləşdirici fikirlərə rast gəlmək olmur [2]. *A* saiti ilə müqayisədə *ı* saitinə aid xarakter əlaməti kimi onu demək mümkündür ki, *ı* saitinin tələffüzü dilin arxasında, hava axınına yaxın artikulyasiya şəraitində baş versə də buradakı intensivlik *a* saiti ilə eyni səviyyəli deyildir. Çünki *a* saitinin tələffüzündə hava axını sərbəst olur, küylə baş verir. *I* saitinin tələffüzündə isə ağız boşluğu daralır hava axınının sərbəst xaric olmasında maneə yaranır. Bunun nəticəsidir ki, *ı* saitinin tələffüzündə intensivlik zəifləyir. Damaq saiti kimi dilarxası tələffüz yerində *a* saiti ilə bərabər olan *ı* saitinin daralması isə onun söz tərkibində *a* ilə eyni intensivliyə malik olmasında maneə əmələ gətirir. Ona görə də *a* saiti kimi *ı* saiti artıq söz başında işlənmə mövqeyi qazana bilmir. Bu xüsusiyyət *ı* saiti üçün universal bir hadisəyə çevrilir. Belə ki, başqa dillərdə də *ı* saitinin başlanğıcda işlənmə funksiyası reallaşa bilmir. Beləliklə, *ı* saiti başlanğıcda dilin asanlaşma prinsipi tələblərinə uyğun gəlmədiyini üçün həmin mövqedə də ilkin işlənmə əhəmiyyəti kəsb edə bilmir. Lakin Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şifə materiallarında *ı* saitinin başlanğıca keçə bilməsi barədə nümunələrdə də rast gəlmək olur ki, bu da sözlərdə transformasiya baş verməsi ilə izah edilə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində *ışiq, iliq, ilxi* kimi sözlər Qərb qrupu dialekt və şivələrində *ılıq, ışıq, ılıx* variantında

işlənir [3, s.17]. Həmçinin, dialekt və şivələrin bəzilərində *ıldırım, il, ilıq, ilan* kimi sözlərin *yıldırım, yıl, yılıq, yılan* variantları da qeydə alınmışdır ki, burada *y* samiti protetik (artırma) və *s.* kimi nəzərə alınır [19, s.95]. Əslində isə bu sözlərin başlanğıc samitli variantına başqa türk dillərinin materiallarında da təsadüf edilir ki, bu da onların başlanğıcından *y* saitinin öz fonem əhəmiyyətini itirərək ixtisar olunmasını göstərən fakt kimi hesab edilə bilər. Bu nümunələrin əsasında onu demək mümkündür ki, *y* samiti özünün tələffüz yerinin qeyri-sabitliyinə görə fonem əhəmiyyətini itirərək zəifləmiş və bəzi sözlərin başlanğıcından düşmüşdür. *Y* samitindən sonra gələn *ı* isə şifahi danışmaq dilində asanlaşma prinsipi tələblərinə cavab vermədiyinə görə *i* saitinə çevrilmişdir. *İ* saiti isə özündən sonrakı *ı* saiti ilə həmahəng olmadığından nitq aktında intensivləşmiş və özü üçün yenidən normalaşma prosesi keçirmişdir. Saitlərin başlanğıcda işlənmə mövqeyi ilə əlaqədar onu da qeyd etmək lazımdır ki, ilkin informasiya prosesində sait səslər mühüm rol oynamış, sözlərin təşkilində və formalaşmasında da aparıcı yer tutmuşdur. Bu mənada ilkin informasiya mərhələsində saitlərin müvafiq anlayış bildirməsi istisna sayılmamalıdır. Məhz ayrı-ayrı saitlər kimi *ı* saitinin özünəməxsus məna bildirməsini qədim dili nümunələrində görmək olur: «*I- bitki-ağac: «Beş türlüq ida, ığacta»* (Beş cürbəcür bitkidə, ağacda) [12, s.375]. Göstərilən nümunələrdən görüldüyü kimi, Azərbaycan dilindəki *il, ilı, ıldırım, ışıq, ilıq, ilı* kimi sözlərin başlanğıcından *y* samiti ixtisar olunduqdan sonra *ı* saiti tələffüz intensivliyinin zəifliyi səbəbindən asanlaşma prinsipinin tələblərinə cavab verə bilmədiyi üçün *i* səsə çevrilmişdir. *I* saiti eyni zamanda, *a* saiti kimi təkhecalı söz sonunda da işlənmə bilər. Bu da bir qayda olaraq söz sonunda saitdən sonra affiksəl elementin işlənməsi tələblərindən irəli gəlir. *I* saiti qapalı heca tərkibində özünün norma sabitliyini saxlaya bilər: Azərbaycan dilindəki *qırıq, sıırıq, yırtıq, qılıq, qısır, qırğı, çınqıl, cınqıltı, şırıltı, xırıltı* kimi sözlərin tələffüzündə *ı* saitinin norma sabitliyi müşahidə edilir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq başlanğıc *ı* saitinə Yaqut dilində *Iqatta* (çay adı) *Idjid* (Gəmidə qəsəbə), *Ikışma* (yemək növü), başqırd dilində *ılaş* (talvar, çardaq), tatar, qaraçay-balkar dillərində *ırqak* (qarmaq, paltarasan), *kumık* dilində *Ir* (mahnı), xakas dilində *ux* (çalğı aləti) rast gəlmək olur [22].

O saitinin norması. *O* saiti də *a* və *ı* saitləri kimi dilin arxasında tələffüz olunur. Lakin *a* və *ı* saitləri damaq səsləri olduğu halda *o* saiti dodaq saitidir. *O* saitinin tələffüzündə dilin arxa hissəsi arxa damağa doğru dartılı vəziyyətində olur, dodaqlar isə yığılır. Hava axını dilin arxa hissəsindən sərbəst xaric olunmasına baxmayaraq dodaqların yığılması hava axınının *a* saitində olduğu kimi tam sərbəst çıxışına maneə yaradır. Odur ki, *o* saitinin tələffüz-artikulyasiya intensivliyi *a* saiti ilə müqayisədə xeyli zəifləmiş olur. *O* saiti *ı* saiti ilə müqayisədə açıq olduğu üçün asanlaşma başlanğıcda asanlaşma prinsipinin tələblərini ödəyə bilər.

O saitinin ikinci hecada intensivləşərək ardıcıl işlənməsinə Qərb qrupu dialekt və şivələrində rast gəlmək olur: *olor/olör* (olur), *olyor* (olur), *oynor* (oynayır), *otdor*

(otlayır), *doldoror* (doldurar) və s. [3, s.23]. *O* saitinin ikinci hecada intensivlik qazana bilmədiyi səbəbindən ümumi şifahi danışığ dilində norma yaratmasak yazılı dilin də qaydalar sisteminə daxil olmuşdur. Türk dillərinin bəzilərində isə, xüsusən qırğız dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq sözün ikinci və sonrakı hecalarında *o* saitinin norma yaratdığını müşahidə etmək olur: *çorolor* (cəlladlar), *çorosu* (cəlladı) [13, s.11]. Qırğız dilində *o* saitinin ikinci və üçüncü hecalarda ardıcıl işlənməsi bu dildəki danışığ dilindən artıq yazılı dilə keçməsi və sabitləşməsi pozulmaz qanuna çevrilmişdir. Buradan aydın olur ki, aqlütinativ mexanizm sistemi türk dillərinin ümumi tipoloji əlaməti olsa da onların normalaşması vahid xətt üzrə getməmişdir. Belə ki, hər bir müstəqil dilin sabit normalarının baş verməsində *o* dilin şifahi danışığ üslubu aparıcı yer tutur.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1984, 392 s.
2. Ахмадгалиева Г.Г. Сходства и различия звуковых систем татарского и английского языков. Елабужский институт Казанского (Приволжского) Федерального университета. Г.Елабуга, Россия: kpfu.ru/staff-fias/F1509863405/Ahmadgaliyeva-GG-SHODSTVA-J-RAZLICHİYA-ZVUKOVYH-SİSTEM-VAK-2015.pdf.
3. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. 1967, 284 s.
4. Azərbaycan dilinin dialektləri: [az.wikipedia.org/wiki/ Azərbaycan-dilinin-dialektləri](http://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycan-dilinin-dialektləri).
5. Azərbaycan dilinin orfoepiya lüğəti: [orfoepiyalugeti.blogspot.com /2017/02/saitlerin-tlffuzu.html](http://orfoepiyalugeti.blogspot.com/2017/02/saitlerin-tlffuzu.html). Yeni orfoepiya normalari (2021-ci il).
6. Azərbaycan dili. – Qızıl Qaydalar: yusif.az/main/?p=5944; dekabr, 2020; Cəfərova P. Qızıl qaydalar. Azərbaycan dili.[youtube.com/playlist? List=PLH p; Erj1xy6_3KKAge QolZV8MKY ua 05u](https://www.youtube.com/playlist?list=PLH_p_Erj1xy6_3KKAgeQolZV8MKYua05u); Azərbaycan dili. Qızıl qaydalar [google.com/search?q=qizil+qaydalar &Sca-esv=1efaz.edeb5446a 548&ei=-B76-zLOPCGNYPY-O](https://www.google.com/search?q=qizil+qaydalar&Sca-esv=1efaz.edeb5446a548&ei=-B76-zLOPCGNYPY-O).
7. Bayramov İ. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 252 s.
8. Байджанов Б. Туркменский язык. Ашхабад, Туркменский национальный институт мировых языков. Им. Долемаммеда Азади, 2008, 158 с.
9. Буква ы, звук [ы]: interneturok.ru/lesson/1-klass/alfavit/vukva-y-zvuk-y; Норма, правильное произношение звука ы: logopedistskype.com/logopedi-defektologi/logoped/stati/normy-artikulyasi-pravilnoe-proiznoshenie-zkukov/norma-proiznosheniya-zvuka-y/. Буква ы. Гласный звук [ы] в русском языке: tetrika-school.ru/blog/bukva-y/.
10. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 256 s.

11. Дубровина М.Э., Сулейманова А.С. Фонетика и орфоэпия современного турецкого языка. Санкт-Петербург, Санкт-Петербургский гос.ун-т., 2023, 110 с.
12. Древнетюркский словарь. Ленинград, изд. Наука, 1969, 678 с.
13. Есенбаева Г.А. Вогсализм Киргизского языка в спосостовлении с тюркскими языками Южной Сибири. Автореф.дис.канд.филол.наук, Новосибирск, 2008, 26 с.
14. Əsədova S.K. Azərbaycan dilinin şivələri (fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri) Filologiya üzrə fəlsəfə dokt.diss.avtoreferatı. Bakı, 28 s.
15. Казахско-русский словарь (онлайн). Казахско-русский переводчик: sohifa.tj/kasakhsko-russkiy-aspх.
16. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. 2 cildə, I c., Bakı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. İstanbul, İmak Mətbəəsi, 2019, 464 s.
17. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, Zərdabi LTD, 2019, 352 s.
18. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Москва, Наука, 1964, 300 с.
19. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 416 s.
20. Токошева Д.А. Сходство значений слов, связанных с сингармонизмом в кыргызском языке и в труде Махмуда Кашгари “Диван Лугат ат-Турк”. Бюллетен науки и практики. Т. 6. № 9, 2020, с.433.
21. Yusifov M. Linqvistik tipologiya. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 184 s.
22. 9+слов которые начинаются на “ы”: dzen.ru/a/YA_688_w_Uu-iffqOW. I başlanğıcılı sözlər türkmən dilində də mövcuddur: inam (anam), ımqır (yağmur), ıgışmak (yığışmaq), ıkrık (qarmaq) və s.
23. 14 золотых правил полиглота: hotcourses.ru/studyabroad-info/subject-guides/14-rules-of-multilingual-speaker/.

Abdullayeva Səminə Sabir qızı
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SAİTLƏRƏ AİD FONETİK NORMALAR

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, dilin özünün daxili dialekt və şivələrində danışıq dili üzrə fərqlənmələr mövcud olduğu kimi bir tipoloji quruluşa malik olan dillərin normalarında da həmin dilin şifahi danışıq üslubu üzrə formalaşmış normalarında da fərqlənmə müşahidə edilir. Sait səslərin söz tərkibində sərbəstlik üzrə işlənərək vahid norma çərçivəsindən kənara çıxmasına daha çox dialekt və şivələrə aid danışıq variantında, o cümlədən, regional tələffüz formalarında rast gəlmək olur. Göründüyü kimi, sait səslərin ilkin informasiya mərhələsində məsələn, bitki və ya ağac mənasında müstəqil bir informasiya-kommunikasiya vasitəsi kimi işlənmiş olsa da belə başlanğıc samitin ixtisar olunduğu sözlərdə ilk element kimi özünün norma müstəqilliyini saxlaya bilmir. Bunun başlıca səbəbi kimi onu demək mümkündür ki, təkhecalı söz sonu dilin şəkilsizlik mərhələsində şəkilsiz qoşulmasına uyğun olaraq

affiksəl elementlə tənzim olunmuş, belə demək olar ki, sonu saitli birhecalı köklərdə derivasiya və sintetiklik prosesi başlanmışdır.

Абдуллаева Самина Сабир гызы
ФОНЕТИЧЕСКИЕ НОРМЫ ГЛАСНЫХ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В статье показано, что так же, как существуют различия в разговорной речи во внутренних диалектах и говорах самого языка, существуют также различия в нормах языков, имеющих типологическую структуру, и в нормах, сформированных в соответствии с устным стилем этого языка. Использование гласных звуков свободно в составе слов и выход за рамки единой нормы более характерно для разговорных вариантов диалектов и говоров, включая региональные формы произношения. Как видно, хотя гласные звуки используются как самостоятельное информационно-коммуникативное средство на начальном этапе информации, например, в значении растения или дерева, они не могут сохранить свою нормонезависимость как первый элемент в словах, где начальный согласный сокращен. Основная причина этого заключается в том, что окончание односложного слова регулировалось аффиксальным элементом в соответствии с присоединением суффиксов на этапе суффиксации языка, поэтому можно сказать, что процесс деривации и синтетизма начался в односложных корнях с конечной гласной.

Abdullayeva Samina Sabir gizi
PHONETIC NORMS FOR VOWELS IN THE AZERBAIJAN LANGUAGE

Summary

The article shows that just as there are differences in the spoken language in the internal dialects and dialects of the language itself, there are also differences in the norms of languages that have a typological structure and in the norms formed according to the oral style of that language. The use of vowel sounds freely in the composition of words and going beyond the framework of a single norm is more common in the spoken variants of dialects and dialects, including regional pronunciation forms. As can be seen, even though vowel sounds are used as an independent information-communication tool in the initial information stage, for example, in the meaning of a plant or a tree, they cannot maintain their norm independence as the first element in words where the initial consonant is shortened. The main reason for this is that the ending of a monosyllabic word was regulated by an affixal element in accordance with the addition of suffixes during the suffixation stage of the language, so it can be said that the process of derivation and syntheticity began in monosyllabic roots with a final vowel.

Rəyçi: prof. M.İ.Yusifov